

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen régi magyarországi nyomtatványok emléke a XVI. századból. Debreceni Ember Pál (†1710) *Historia Ecclesiae* c. műve¹ máig egyik legfontosabb forrása a magyarországi protestáns egyháztörténetnek. Ember Pál nagy filológiai felkészültséggel dolgozott. Gyakran hivatkozott korabeli nyomtatványokra, különböző kiadványokra, köztük számos olyan dokumentumra, amelyek az ő kezében még megfordultak, ma már azonban nem találhatók. Ezért ha hivatkozásait, utalásait szembesítjük a ma ismert könyvanyaggal, feltételezhető, hogy e szembesítés ma már teljesen ismeretlen nyomtatványok emlékével gazdagítja bibliográfiai ismereteinket.

Próbaképpen azokról a munkákról kíséreltük megállapítani, hogy nyomtatott művek voltak-e, amelyeknek kiadását Ember Pál az „edo 3” ige valamelyik alakjával jelölte.

Lássunk néhány példát: „...quas...placet exhibere Latine ex Hodego (vernacula scripto et Claudiopoli edito) p. m. Stephani Tholnai”² (= RMK I. 1236).

„Opposita ei est confessio de mediatore generis humanis Jesu Christo...a Casparo Helto...Edita est confessio Wittebergae Ann. MDLV”³ (= RMK III. 432).

„Edita tunc est Apologia Bartphensis pro formula Concordiae”⁴ (= RMNY 576).

„Petrus Beregszaszi Varadiensis Ecclesiae antistes eodem aetate varias ac varias de et super ista Kalendario Gregor. disputationes et digladiationes habuit cum Jesuitis Claudiopolitanis, Wolphgango Serechio Germano et Stephano Aratore Hungaro. Extant aliquot eius tractatus Basileae fideli cura ceber. Grynaei editi...”⁵ (= RMK III. 759).

„Distingui tamen hic Emericus ab alio Emerico Katona itidem Uyfalvino debet, cujus elogium et scripta succinte sunt delineata a Davide Pareo, theologo Heidelbergensi, post praefationem tractatus posthumi ab eo editi, De patrum, conciliorum, traditionum auctoritate circa fidei dogmata...”⁶ (=RMK III. 1095).

E példák azt mutatják, hogy Debreceni Ember Pál az „edo 3” igét következetesen a nyomtatásban való kibocsátás jelölésére használta. Az e szóval jelölt művek nyomtatott kiadása ma is minden esetben megtalálható.

¹ LAMPE, Fridrich — (DEBRECENI EMBER PÁL): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania...* Trajectae ad Rhenum 1728.

² I. m. 57.

³ I. m. 106.

⁴ I. m. 331.

⁵ I. m. 332.

⁶ I. m. 344. További példákat is említhetnénk a 226. lapon a *Corpus et Syntagmate confessionum fidei*. Genève 1612 c. hitvallásgyűjteményt, a 390. lapon pl. a *Historia revelationum C. Kotteri, C. Panatoviae, N. Drabicii, et que circa illas variae acciderunt*. H. n. 1695 című művet, a 446. lapon RMK I. 1173-at írta le hasonlóképpen Ember Pál.

Csupán néhány zsinati kiadvány megjelenését nem igazolják máig fennmaradt példányok. Vizsgáljuk meg ezért közelebbről, időrendben haladva a különböző zsinatok iratairól szóló beszámolókat, amelyekben az „edo 3” szó előfordul.

Az 1557. évi kolozsvári zsinatról nem Ember Pál, hanem Lampe tudósított: „Iste vero etiam postquam disputationes detractaret, haereseos damnatur a vehementio zelo pastorum Lutheranorum. Confessio deinde de Coena Domini editur et publice decernitur” (= RMNY 143)⁷.

Egri Lukácsnak és Károlyi Gáspárnak az 1566. évi gönci zsinaton lezajlott vitáját Szilágyi Benjámín István synodaliai alapján ismertette Ember Pál: „Propositiones Lucae Agriensis, quas tunc primum edidit, cum suum virus adversus divinitatem Filii evomere inciperet in Synodo A. 1566 22 Jan. et seqq. celebrata Göntziensi”⁸.

E propositioknak és a vita további iratainak, amelyeket Ember szintén közölt, korabeli kiadását nem ismerjük. Ember a címet és a szöveget is szó szerint Szilágyi kéziratából vette át.

Az 1566. évi tordai zsinaton kiadott hitvallásról a következőket olvashatjuk:

„Synodus in Transylvania Thordae congregata, Anno 1566. 15 die Martii, in qua ministri Ecclesiarum Ungaricae nationis nonnulli impiam de Trinitate confessionem ediderunt, praeunte Georgio Blandrata et Francisco Davidis”. A hitvallás szövegét a következő címmel közölte Ember: „Capita consensus doctrinae de vera Trinitate ministrorum Thordae congregatorum 15 die Mart. 1566.”⁹

E confessio nyomtatott kiadásáról sem tudunk.

Ugyancsak megtaláljuk Embernél az 1566. évi vásárhelyi zsinaton kiadott hitvallás szövegét: „Articuli Christiani consensus de Sancta Trinitate editi a pastoribus Ungaricarum Ecclesiarum in Transylvania in Synodo Vasarhelina Anno Christi 1566. 19. Mai. Hierem IV. Novate vobis novalia et nolite seminare inter spinas”¹⁰.

Ezekből az articulusokból nyomtatott példány nem maradt ránk, megjelenésüket azonban meggyőző érvek alapján feltételezte Kathona Géza¹¹ (= RMNY 214).

Az 1567. évi debreceni zsinaton alkotott egyházi törvényekről így tudósított Ember:

„Editi sunt hoc Anno articuli ex Verbo Dei et lege naturae compositi, ad conservandam politiam ecclesiasticam et conformandam vitam Christianam jurisdictionemque ecclesiasticam in Ungarica natione, qui apud nos vulgo maiores vocantur et sunt numero LXXIV. impressi primum Debrecini anno 1567 per Michaelem Török in 4-to” (= RMNY 226).¹²

Ugyanezen a zsinaton egy hitvallást is elfogadtak, amelyet Ember a különböző hitvallásokról szóló rövid beszámolójában említett meg: „Preaterea in Debrecini in Hungaria edita et impressa est Confessio una cum articulis quibusdam anno D. 1567 1. septemb., et inscripta serenissimo principi et domino Johanni II. . .”¹³ (= RMNY 228).

Az 1591. évi nagykárolyi zsinat tárgya a naptárreform volt.

⁷ I. m. 111. E rész szögletes zárójelben áll. Mint Ritoók Zsigmondné megállapította, Ember Pál eredeti kéziratában a szögletes zárójelbe tett részek nem szerepeltek. (MKsz 1973. 368.)

⁸ I. m. 138.

⁹ I. m. 147–148.

¹⁰ I. m. 159.

¹¹ MKsz 1965: 267.

¹² LAMPE: I. m. 162–163.

¹³ I. m. 126.

„Postquam Kalendarium Gregorianum octodecim comitatum cis et ultra Tibiscanorum et Baroviensium pastores ultra decennium communibus votis impugnassent, tandem in synodo Karolina A. 1591. 10. Febr. celebrata, generalem contra illud protestationem ediderunt sub hoc titulo: *Judicium ecclesiarum ex verbo Dei in Hungaria reformatarum quo rationes solidae redduntur, quo minus Gregorianum Kalendarium in ecclesia acceptari possit in synodo Karolina habitum Anno 1591 10. Febr.* (Prostat apud me integer iste tractatus synodalis.)¹⁴

E vitairat nyomtatott példányát ma nem ismerjük.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a zsinati kiadványok esetében az „edo 3” szó önmagában nem jelenti feltétlenül a nyomtatásban való kibocsátást. Az eddig kialakult képhez hozzátehetjük, hogy azoknak a zsinati iratoknak, amelyekről szóló beszámolójában Ember nem használta az „edo 3” szót, nyomtatott kiadásuk nem ismert,¹⁵ ezért, bár Debreceni Ember Pál szóhasználatában különben az „edo 3” következetesen nyomtatott művekre utal, teljes bizonyossággal mégsem állíthatjuk, hogy az itt felsorolt valamennyi zsinati kiadvány megjelent nyomtatásban, de az egészen bizonyos, hogy az „edo 3” ige ezekben az esetekben is olyan műveket takar, amelyeket a közzététel és a kinyomtatás igényével állítottak össze, arra készítettek elő. Ismerve a kor nyomdai lehetőségeit és elvárásait, megalapozottan feltételezhetjük, hogy ezek az iratok többségükben valóban meg is jelentek, s Debreceni Ember Pál ismerhette még példányukat, vagy esetleg olyan kézírati másolatból dolgozott, amely nyomtatott példányról készült.

Ezek alapján a következő művek megjelenését feltételezzük kiegészítés képpen az RMNY XVI. sz-i anyagához.

S 214 A

<Capita consensus doctrinae de vera Trinitate ministrorum Thordae congregatorum 15. die Mart 1566. [Kolozsvár 1566.]>

XVIII. századi adat alapján feltételezhető Unitárius hitvallás.

E mű megjelenésére Debreceni Ember Pál feljebb idézett szavai alapján következtethetünk. Az erdélyi református egyház 1566. évi, Blandrata György és Dávid Ferenc által vezetett zsinata fogadta el a háromszakaszos unitárius jellegű hitvallást. Tartalmát Kathon Géza elemezte.¹⁶ Szövegét Ember Pál művéből ismerjük.¹⁷ E hitvallás kinyomtatása azért is valószínű, mivel mind Dávidéknak, mind Meliuséknak szembevetendő az a törekvése, hogy az általuk tartott zsinatok iratait nyomtatásban is megjelentessék. Minden bizonnyal Heltai sajtója alól látott napvilágot e munka is, ugyanúgy mint a Heidelbergi Káténak unitárius jellegű változtatásokkal megjelent 1566. évi kolozsvári kiadása is (= RMNY 215).

S 658 A

<Judicium Ecclesiarum ex Verbo Dei in Hungaria reformatarum quo rationes solidae redduntur, quo minus Gregorianum Kalendarium in Ecclesia acceptari possit in Synodo Karolina habitum Anno. 1591. 10 Febr. [Debrecen 1591.]>

¹⁴ I. m. 331.

¹⁵ I. m. pl. 98., 104., 105., 133. stb. kivétel, természetesen ha pontos impressum adatokat közölt Ember, mint pl. a csengeri zsinat hitvallásáról: „Confessionem exhibuerunt et declarent... et si serius demum A. Dom. 1570 typis mandata et excussa sit ista confessio Debrecini ab Andrea Lupino.” 109. l. (Debreceni úgy vélte, hogy e zsinatot 1557 vagy 1558-ban tartották, azonban minden bizonnyal 1570-ben ült össze.)

¹⁶ KATHONA Géza: A Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitarizmussal vívott harcokban. = *Studia et Acta Ecclesiastica*. I. Bp. 1965. 95–96. Ezenkívül lásd még: ItK 1967. 486–492., PIRNÁT Antal; és 1969.: 697–699, KATHONA Géza.

¹⁷ Lampe: I. m. 147–148.

XVII–XVIII. századi adat alapján feltételezhető református vitairat. IX. Gergely pápa 1582. évi naptárreformjának mind a keleti, mind a protestáns egyházak hevesen ellenálltak. Az új naptárnak a pápa által elrendelt bevezetésétől ugyanis autonómiájukat féltették. A magyarországi reformátusok is tiltakoztak ellene. Ennek volt egyik állomása az 1591. évi nagykarolyi zsinat. A zsinat összeülését közvetlen előzménye az volt, hogy Magyarország után¹⁸, 1590-ben Erdély is törvénybe iktatta az új naptár használatát:

„Az új kalendáriumot . . . mi is bevettük és országul acceptáljuk, ilyen conditioval hogy semmiben a medgyesi generalis gyűlésben végzett articulosoknak ne derogáljon, és, hogy evvel élésüknek ideje a jövendő nagy karácsony napján kezdhessék.”¹⁹

E törvényekre lehetett válasz a nagykarolyi zsinat tiltakozása.

Debreceni Ember Pál, akinek kezében volt a mű egy példánya, nem jelölte meg a nyomtatás helyét, ezért valószínű, hogy az a kiadványon nem is szerepelt. Ennek oka feltehetően az volt, hogy mind Magyarországon, mind Erdélyben törvénybe iktatták már az új kalendárium kötelező használatát. Így az tűnik legvalószínűbbnek, hogy a protestatio Debrecenben jelent meg.

E vitairat szövege Szilágyi Benjámín István kéziratos synodáliából ismert. Bár Ember Pál számos adatot e kéziratból merített, mégsem valószínű, hogy a protestatiót ebből közölte, mert egyrészt nem hivatkozik rá, mint más esetekben, másrészt rövid híradása két helyen is eltér a kézirattól. Ő ugyanis 19 dioceseset sorol fel, akik aláírták a protestatiót, a kéziratban viszont 20 dioceses neve szerepel,²⁰ ezenkívül Ember szerint a második aláírás Abauyvariensis, Szilágyinál viszont Uyvariensis alak áll.

Egri Lukács tételeinek kinyomtatása kevésbé valószínű, mivel Debreceni világosan megírta, hogy azokat Szilágyi kéziratából ismerte, s nem is valószínű, hogy az Erdélytől 1566-ban már távol élő Egri Lukács unitárius jellegű propositioinak kinyomtatására Károlyi Gáspár és Melius Juhász Péter közelében akadt volna nyomdász. Ennek ellenére sem zárhatjuk ki azonban teljes bizonyossággal a tételek nyomtatott formában való terjesztését sem.

* * *

XVI. századi nyomtatványaink teológia-történeti elemzése alapján a ma ismertnél több prédikációs kötet, iskolai tankönyv és vitairat felbukkanását várhatjuk. Különösen a prédikációs kötetekkel kapcsolatban mutatkozik fehér folt. 1570 és 1600 között eddigi ismereteink szerint református részről kifejezett ígéhirdetés nyomtatott formában csak Károlyi Pétertől és Decsi Istvántól jelent meg, a két szerzőtől összesen három prédikációgyűjtemény. Igaz, közülük kettő második kiadást is megért.²¹ Ugyanebből az időből 10 református énekeskönyv, 8 káté, 9 dogmatikai jellegű mű és 23 vitairat megjelenéséről tudunk.²²

¹⁸ 1588. jan. 8. 28. articulus. Kiadva: FRAKNÓI Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek VII. k.* Bp. 1881. 375. l.

¹⁹ SZILÁGYI Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek III.* Bp. 1877. 374.

²⁰ Lampe: I. m. 331.

²¹ RMNY 277, 506, (és 560), 539, (és 865).

²² RMNY 276, 313, 343, 357, 429, 582, 640, 798, 804, 832; 308, 328, 346, 395, 525, 595, 609, 801; 347, 430, 454, 470, 525, 624, 705, 731; 277–279, 280–281, 287, 293, 300–302, 312, 329, 358, 572, 624, 641, 675, 709, 716, 756, 814, 830, 863.

Ennek a képnek az alapján a református egyház irodalmának struktúráját éppen az jellemezné, hogy a prédikáció műfaja jelentősen háttérbe szorult, sőt mintha a biblia-olvasás, bibliamagyarázat elvesztette volna a protestáns istentiszteletben betöltött központi szerepét. Ellene mond ennek azonban, hogy a reformáció felfogása szerint éppen a prédikáció az evangélium terjesztésének leghatásosabb módja. Hodászi Lukács, Károlyi Péter *Symbolum Apostolicum*ához (RMNY 865) 1600. jan. 7. keltezéssel írott előljáró beszédében pl. a következőket mondja:

„Hogy pedig meg ne fogyatkoznánk; az Ur naponként állat elő keresztyén tudós és böles tanítókat . . . az kik mind az idvesség tudomány és a mi hitünknek ágazatának a Szentírás szerint való igaz értelmét nekünk prédikálják és magyaráznak . . . Ilyeneket sokakat adott volt az Ur minékünk ezelőtt való esztendőkbén: kik mind élő beszédekkel, mind pedig írásokkal hasznosan forgolódtanak az Istennek házában, de mostan az Urban nyugosznak, nevetek pedig renddel előszámálnom nem itélem, hogy szükséges legyen.”

Derecskei Ambrus is hasonlóképpen ír 1603-ban megjelent könyve bevezetésében.²³ Melius pedig egyenesen átkot mond az írni nem akaró — holott az írásra képes — prédikátorokra, restségüket egyebek közt a maradék iránt való hűtlenségnek is bélyegzi — állapítja meg Révész Imre²⁴. Az istentisztelet fogalmának protestáns értelmezése szerint pedig a prédikáció, e fontos alkotóelem, sohasem szorulhat a perifériára. Kellett tehát további prédikációs köteteknek lennie, minden bizonnyal voltak is, csak példányaikat szétolvashatták.

Szenci Molnár Albert a *Postilla Scultetia* (RMK I. 475) ajánlólevelében felsorolja azokat a református szerzőket, akiknek magyar nyelvű könyvei akkor közkezen forogtak:

„Ezt is akarom, hogy alkalmassan megláttam micsoda könyvek forogjanak a mi népeinknek kezekbe, s melyek nélkül szűkölködjenek. Láttam egynehány rutalmas eretnek könyveket is; de vannak hála Istennek azok ellen szép hasznos magyar könyvek és ki-nyomtatott prédikációk is. Tudniillik Melius Péteré, Hellopeus Bálinté, Károlyi Péteré, Félegyházi Tamásé, Beregszászi Péteré, Derecskei Ambrusé, Gyarmati Miklósé: de szánandó dolog, hogy ritkány nyomtatattanak ki és igen drágán adatnak.

Magyar postillát négyet láttam: Kulcsár Györgyét, Beythe Istvánét, Bornemisza Péterét és Telegdi Miklósét . . .”

A felsorolt szerzők közül Beregszászi Péter kivételével valamennyitől ismerünk magyar nyelvű művet vagy műveket. Beregszászi Péternek azonban csak latin nyelvű munkáit tartottuk eddig számon.²⁵ Szenci azonban itt kifejezetten magyar nyelvű könyvekről beszél, megalapozottan feltételezhetjük tehát, hogy Beregszászi Péternek magyar könyve is jelent meg.

Beregszászi Lőrinc Péter (†1587) a reformáció harmadik nemzedékének egyik legképzettebb személyisége, Wittemberget megjárta diák, egykor sárospataki tanár, majd Károlyi Péter utóda a nagyváradi parókián, végül a bihari református egyházmegye

²³ RMK I. 382. „Az tanítók ez sok romlások és veszedelmek között nemcsak szorgalmatosan való tanításukkal építik a lelki Siont és Jeruzsálem templomának megrepedezett kőfalait, hanem írásokkal is, hogy így ne csak életekben hanem megholtok után is legeltetnék az Krisztus Jézusnak megfáradott és megepedett juhocskáit. Nem szidalmazhatjuk tehát az mi atyánkfiait is, kik ezekről gondoskodván, hogy tudniillik az magyar nemzetnek megholtok után is szolgálhatnának nagy szép írásokat hattanak, ki egy formában, ki másban ki egy nyelven, ki másban. . . .”

²⁴ Melius igehirdetéséről = *Melios (Juhász) Péter a Szent Pál apostol levelének magyarázatja*. Bp. 1937. 5.

²⁵ RMNY 572 és RMK III. 759.

esperese. Közelebről sajnos, nem tudjuk, mi lehetett magyar nyelvű könyve tartalma. Mint már kifejtettük, e korszakból feltűnően kevés prédikációs kötetünk maradt fenn. Szenci, bár felsorolásában tanítás-, ill. vitairat szerzőt is említ, mégis elsősorban a prédikációs kötetekről beszél. Ezért gondolunk arra, hogy Beregszászi elveszett műve prédikációkat tartalmazott. Mint igen jól képzett lelkészről és egyházkormányzóról joggal lehet feltételezni, hogy vitairatain kívül befelé is épített: gyülekezeteinek prédikált és prédikációit ki is nyomatta.

A kötet megjelenésének körülményeiről sajnos semmi bizonyosat nem tudunk mondani. Legvalószínűbb, hogy lelkipásztori működésének összegezeképpen a szerző életének vége felé, tehát 1580–86 között jelenhetett meg. Ebben az időben Váradon csak ideiglenesen működött nyomda, ezért valószínűbb, hogy megjelenési helye Debrecen lehetett.

Feltételezésünket így foglalhatjuk össze:

S 525 A

⟨Beregszászi Lőrinc Péter: *Prédikációk magyar nyelven.*⟩ [Debrecen 1580–1586.]

* * *

A különböző szakterületen dolgozó kutatók közötti kooperáció a könyvtörténetben is eredményesen segítheti a kutatást. Ezért jött létre a Közép-kelet-európai Reformáció Történetének Kutatóintézete főmunkatársa és az Országos Széchényi Könyvtár RMNY csoportjának munkatársa között együttműködés, amelynek első kísérlete e rövid közlemény.

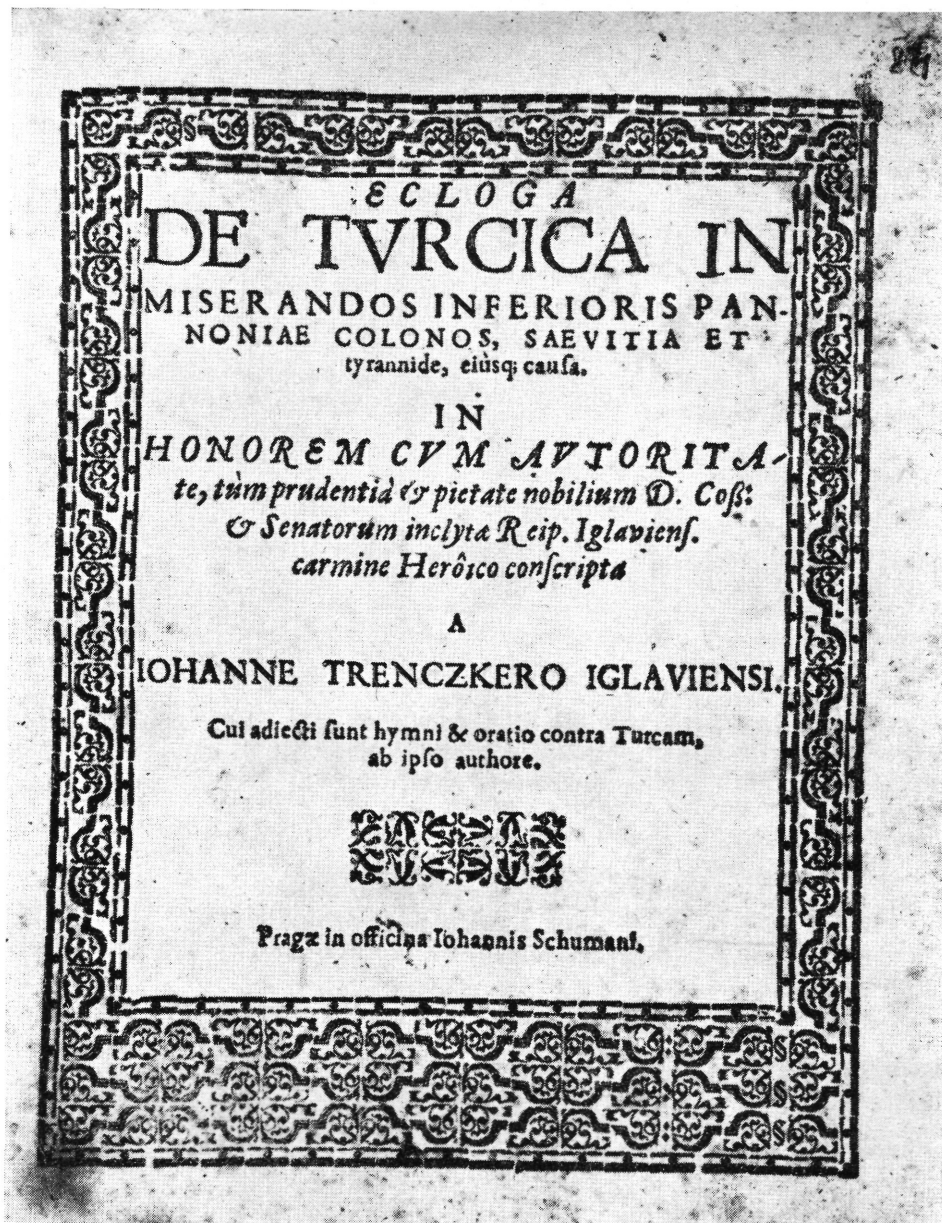
BARCZA JÓZSEF — HELTAI JÁNOS

Egy prágai turcica (Adalék az RMK III. kötetéhez). A brünni Egyetemi Könyvtár „D Mb 5” jelzetű kolligátumának 84. füzeté könyvészeti és irodalomtörténetileg egyaránt érdekes latin nyelvű hungaricát őriz: törökellenes vers- és prózagyűjteményt Johann Trenczker, morvaországi német diák tollából. Nemcsak a mű látszik ismeretlennek, de a szerző neve is aligha fordult még elő hazai könyvészeti szakirodalmunkban. Az egyébként tíz leveles, nyolcadrét alakú, évszám nélküli adligátum valószínűleg a XVI. század végén került ki egy prágai nyomdából.¹

Rövid tartalma a következő:**A1a** Címlap: *Ecloga de Turcica in miserandos Inferioris Pannoniae colonos saevitia et tyrannide eiusque causa in honorem cum autoritate tum prudentia et pietate nobilium D. coss. et senatorum inclytae reip. Iglaviens. carmine heroico conscripta a Iohanne Trenczker Iglaviensi. Cui adiecti sunt hymni et oratio contra Turcam ab ipso authore. Pragae in officina Iohannis Schumani.* **A1b** üres. **A2a:** Trenczker nyolc soros disztichona patrónusaihoz. **A2b—B2b:** *Ecloga.* **B2b—B4a** *Hymnus contra Turcam capitalem Christiani nominis hostem, versu iambico dimetro acatalecto compositus.* **B4a—C1a:** *Hymnus contra Turcam praecedenti brevior ijsdem versibus iambicis dimetris.* **C1a—C2a:** *Oratio contra Turcam hostem () Christi et patriae nostrae infensissimum, ex Sacra Scriptura desumpta.* **C2b:** üres.

V. KOVÁCS SÁNDOR

¹ Mikrofilmje az MTA Irodalomtudományi Intézet Könyvtárában (Eötvös Könyvtár), MFC 33. jelzet alatt található.

Bejegyzések Bánfihunyadi János oxfordi bibliájában és adalékok angliai működéséhez.

Az elmúlt esztendőben Angliában csakúgy, mint Magyarországon megújult az érdeklődés Bánfihunyadi János személye és munkássága iránt. Ez a két korszak határán működő alkémista, később a vegyészetet akadémiai szinten oktató tudós élete nagy részét Angliában élte le, ahol mint azt Weszprémi István nyomain a későbbi kutatók (Kropf, Magyary-Kossa és mások) kiderítették, meglehetősen megbecsülésnek örvendett és élete vége felé a londoni Gresham College „professzora” lett. Legalábbis Bánfihunyadi így nevezi magát egyetlen fennmaradt, Medgyesi Pálhoz írt levelében.¹ Mielőtt Bánfihunyadi professzorságának és angliai karrierjének egyéb kérdéseit tisztáznánk, szeretnénk ismertetni egy becses kultúrtörténeti leletet, amely nem csupán Bánfihunyadi angliai tartózkodásának eddig homályos részleteit világítja meg, hanem tisztázza egyéb, eddig vitatott életrajzi adatait is.

Az oxfordi Christ Church kollégium könyvtárában van egy NA 5.2. jelzetű magyar biblia, amely hajdan Bánfihunyadi János tulajdonát képezte: ő ajándékozta ezt a könyvet, a teljes magyar biblia második, 1608-i hanai kiadását (RMK I. 411) a Bodleian Library-nak, az oxfordi egyetem könyvtárának. Mivel azonban a Bodleynak az ajándékozás időpontjában már volt egy példánya ugyanebből a bibliából (1615-ben szerezte), a magyar alkémista díszesen bekötöttet és 1617-ben dedikált példányát duplumnak tekintette és később (egy könyvtárosi bejegyzés szerint 1676-ban) eladta a Christ Church könyvtárának. A Bánfihunyadi-féle Szentírás-példány könyvtábláján az angol király (I. Jakab) címere látható, ezt fogja közre az évszám: 16—17. A címer alatt a H • I • NB monogram jelzi, hogy a könyv eredetileg „Hunyadi Iohannes (de) Nagybánya” tulajdona volt.

A könyv első lapjain két, kézzel írt szöveget találunk — mindkettő az ajándékozó, Bánfihunyadi tollából származik. Bal oldalt a magyar alkémistának az oxfordi egyetemhez írt latin üdvözlő verse áll, jobb oldalt pedig magyarul írt, fél-homokóra-alakban bejegyzett magyarázata az ajándékozás időpontjáról és körülményeiről. A latin vers így hangzik:

Ad Antiquissimam et Celeberimam Academiam Oxoniensem

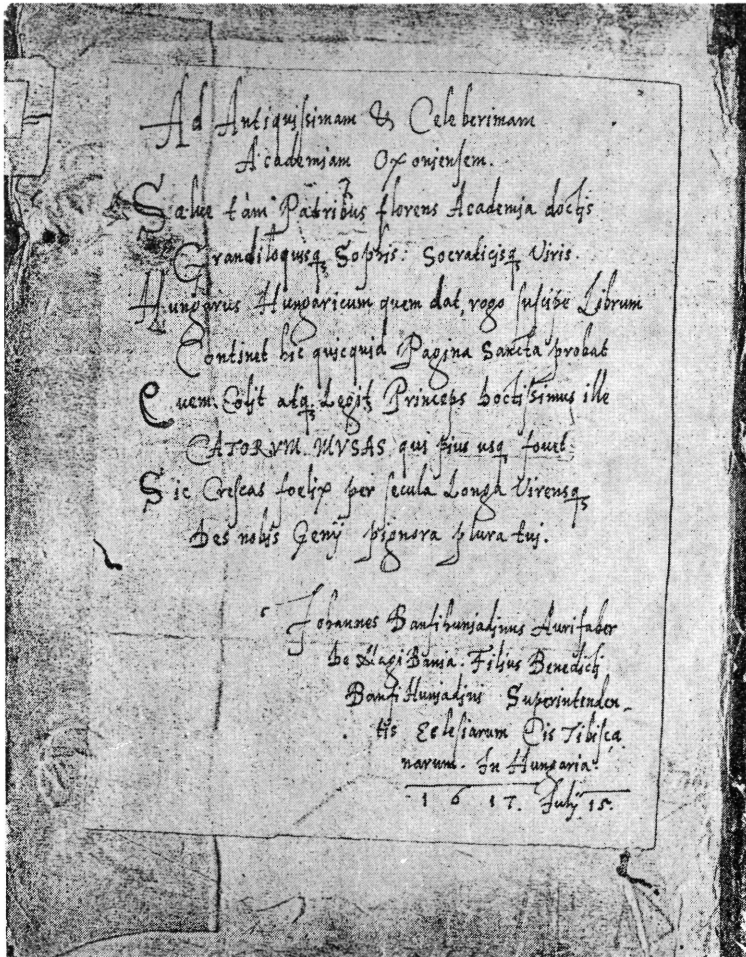
Salve tam Patribus florens Academia doctis
Grandiloquusque sophis: Socraticisque viris.
Hungarus Hungaricum quem dat, rogo suscipe Librum
Continet hic quicquid pagina sancta probat.
Quam colit atque legit Princeps doctissimus ille
CATORUM MUSAS qui pius usque fovet.
Sic crescas foelix per secula longa virensque
Des nobis Genii pignora plura tui.

Amely megközelítő (korántsem tökéletes) magyar fordításban így hangzik:

A nagyon régi és nagyhírű oxfordi akadémiához

Üdvözlégy, Egyetem, mely tudós atyák által virágzol,
bölcsek és szépszavúak: szókrateszi férfiak ók.
Ezt a magyar művet magyar adja — vegyétek e könyvet,
nincsen benne más, egyedül szent szövegek.
Ezt ama nagytudományú Herceg gondozta s olvasni is érti,
aki Cato múzsáit is pártfogolni kegyes.
Boldogan gyarapodjál sok-sok századon át,
s hozzon Génuszod gazdag gyümölcsöket.

¹ Közzétette SZILÁGYI Sándor, *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1874: 269, idézi a többi közt HERÉPEI János, *Adattár* III. Budapest—Szeged, 1971. 266. l.

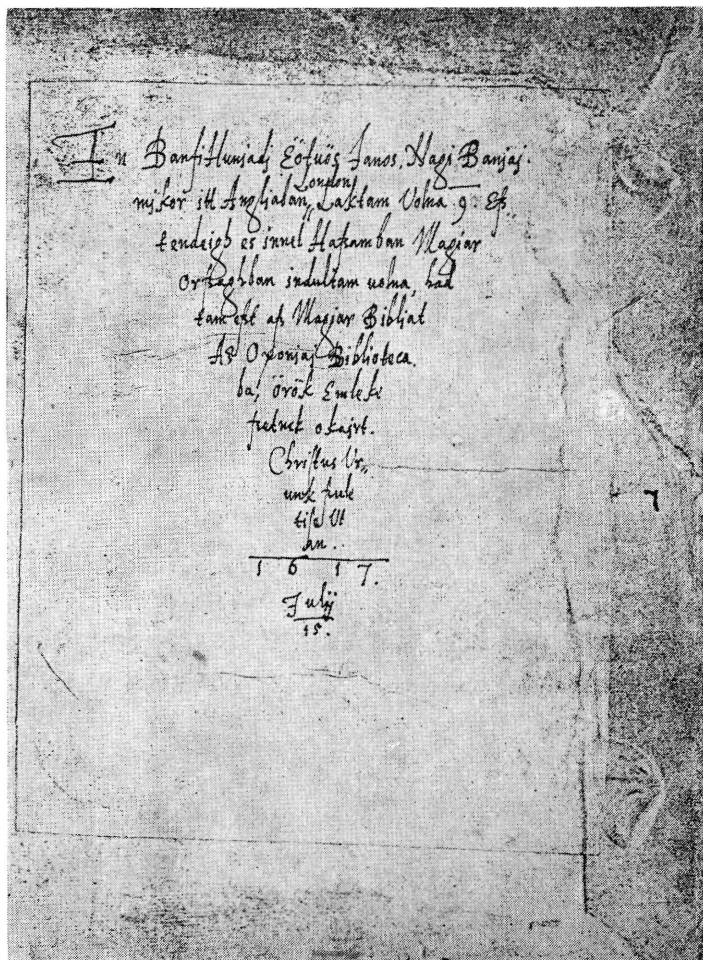

1. kép

A rövid latin vers aláírása azért különösen érdekes, mert igazolja Herepeinek azt a feltevését, hogy Bánfihunyadi János apja Bánfihunyadi Mogyoró Benedek református püspök volt, akit tiszttségére 1595-ben választottak meg Nagykárolyban.² Szövegünk ugyanis miután „Johannes Banfihuniadinus Aurifaber de Nagi Bania” néven mutatta be a szerzőt, még hozzáteszi: „Filius Benedicti Banfihuniadini Superintendentis Ecclesiarum CisTibiscanarum. In Hungaria.” Bánfihunyadi itt alighanem azért hangsúlyozza, hogy „jó családból” származik, hogy az oxfordi tudós doktorok ne nézzék le őt, aki csak alkémista, illetve aranyműves³ (aurifaber), — és nincs magasabb társadalmi rangja vagy egyetemi végzettsége.

² HEREFEI: *Adattár III.* 438–439. 1.

³ Bár alighanem mindkét mesterséget űzte, valószínűbb, hogy a nagybányai születésű, „Eötvös” középnévű Bánfihunyadi főleg ötvösmunkával kereste meg kenyerét első angliái éveiben. Erre mutat John H. Appleby közlése is (*Ambix*, 24: 2, 97. l.), ahol egy bírósági tanúvallomással kapcsolatban Bánfihunyadit 1625-ben „goldschmidh”-ként emlegetik.

2. kép

Ami magát az üdvözlő verset illeti, abban csak egy érdekes mozzanat van — a „Princeps doctissimus”-ra való hivatkozás. Első pillantásra talán azt hihetnők, Jakab királyról van szó, de azután megvilágosodik, kire gondol Bánfihunyadi — minden bizonnyal Móríc hesseni hercegre, Szenci Molnár Albert mecénására, akiről a magyar nyelvű biblia új szerkesztője, s kiadója ezt írja a hanai *Biblia* ajánlásában:

„És mivelhogy ennyi ékes nyelveknek tudása után ez nyelvet ... [a magyart] meg akartad tanulni, engemet is, ki ez nyelvnek nem utolsó ékesgetője vagyok (távol legyen az kérkedés) szokott kegyességednek rajtam elébbnyújtásával méltóztass”.⁴

Bánfihunyadi már biztosra veszi, hogy Móríc olvas magyarul, s tudja róla, hogy nem csak a nyelvekben járatos, hanem polihisztor, iskolaalapító, aki a történettudományt,

⁴ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Budapest, 1976. 223. 1.

s a többi tudományokat (így a kémiát is!) támogatja. Felmerül a kérdés — honnan tudja? Csupán Szenci Molnár ajánlásából? Lehetséges, de az sem lehetetlen, hogy mielőtt Angliába került volna, Bánfihunyadi — aki Németországon minden valószínűség szerint áthaladt, megfordult Hessen-Kasselben is, ami abban az időben az alkémisták egyik központjának számított. 1614 és 1621 között itt (Oppenheimben és Frankfurtban) jelentek meg a kor egyik legismertebb alkémistájának, Michael Maiernak a művei; maga Móric herceg is buzgón foglalkozott a „hermetikus tudományokkal”. Ha Bánfihunyadi németországi tartózkodására, esetleges ottani tanulmányaira nincs is egyelőre adatunk, Angliába érkezésének dátuma a Christ Church kollégiumban talált bejegyzések alapján most már pontosan rögzíthető: 1608. Ezt Bánfihunyadi magyar nyelvű szövegéből tudjuk, amely így hangzik:

„Én BanfiHuniadi Eötvös Janos. Nagi Baniai. mikor itt Angliában [közbeszúrva: 'London'] laktam volna 9. esztendeigh es innet Hazamban Magiar orszagban indultam volna, hadtam ezt az Magiar Bibliat Az Oxoniai Bibliotecaba, örök emlekezetnek okairt. Christus Urunk szuletise utan 1617. Julii 15.”

Nem tudhatjuk bizonyosan, milyen alkalomból látogatott el a magyar alkémista Oxfordba, de véleményem szerint nem valószínű, hogy pusztán városnézésre utazott volna oda; inkább azt gyanítom, hogy ismert valakit Oxfordban, azt látogatta meg, s ekkor mutatták meg neki a nemrégien alakult egyetemi könyvtárat. Ki tudja, talán vendéglátója bízta is arra, ajándékozzon „örök emlékezetnek okáért” valamilyen könyvet a Bodley-nek, ahol Bánfihunyadi feltehetőleg olvasgatott is. Ez a valaki lehetett Arthur Dee, aki valaha Oxfordban tanult, s akit Bánfihunyadi ekkor már minden valószínűség szerint ismert, de lehetett más is — például a híres matematikus Thomas Allen. Ennek az Allennek egy asztronómiai kéziratáról (*Claudi Ptolemei de Astror. Judiciis, Lib. 3*) két másolat készült. Az egyik Sir Thomas Aylesbury birtokába került, a másik pedig William Lillyn keresztül Elias Ashmolehoz; de tudjuk, hogy Lilly az ő példányát Bánfihunyaditól, „a nagy vegyésztlől” kapta.⁵ Allent, aki a Gloucester Hall-ban volt Fellow és szenvedélyes polihisztor hírében állott — a matematikán és az asztronómián kívül az alkémia is érdekelte —, Bánfihunyadi már egy korábbi látogatása során megismerhette. Ezt a lehetőséget megerősíti az a tény is, hogy később a magyar alkémista együttműködött Sir Kenelm Digbyvel, Allen volt tanítványával.

Akár családi, akár más okok készítették Bánfihunyadit arra, hogy 1617-ben hazatérjen, biztosra vehető, hogy 1619-ben már újra Angliában tartózkodott⁶ és hamarosan megnősült. Csak ezután találjuk az első, névszerinti hivatkozást rá, John Booker asztrológus 1623-ban lejegyzett receptjében — itt már neve latinos, angol fülnek könnyebben hangzó változatban, „Huniades”-ként szerepel.⁷ Ezen a néven emlegetik a korabeli angol szerzők a törökverő Hunyadi Jánost is, s főképp ebből a hasonlóságból eredhetett a legenda, hogy Bánfihunyadi a híres királyi család leszármazottja lenne.⁸ 1619-ben Bánfihunyadi

⁵ Anthony A. WOOD: *Athenae Oxoniensis*, Vol. II. London, 1815, 544 l.

⁶ Erre utal Joachim Morsius Bánfihunyadihoz intézett dedikációja az *Epistola ad . . . Jacobum I. De Perpetui Mobilis inventionione* c. Cornelius Drebbel mű előszavában. Ez a levél Drebbel, *Tractatus duo . . .* c. kiadványának függelékeként jelent meg 1621-ben, Hamburgban. Morsius 1619-ben járt Londonban, ekkor ismerhette meg Bánfihunyadit, akit „legkedvesebb barátjaként” jellemez.

⁷ A Booker-recept a Bodleian Library MS. Ashmole 204, f. 143 kéziratában található, magyarul már közölte MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek . . . I.*, Budapest, 1929. 278. l. „Huniades”-t ír Thomas NASHE: *Lentenstufe* c. értekezésében, *Works*, Vol. 183. l.

⁸ Ezt a legendát inkább az ifjabb John Huniades terjeszthette presztizs-okokból. Hiszen ha valóban lett volna ilyen kapcsolat, idősebb Bánfihunyadi nem mulasztotta volna el annak feltüntetését az oxfordi biblia ajánlásában.

3. kép

már elhatározta, hogy megtelepszik Angliában, felesége is angol nő, Dorothy Colston, aki kenti nemesi családból származik. Azért tesszük házasságának évét 1619-re, mert egy évvel később már megszületett első gyermeke, Erzsébet, s újabb évre rá fia, János, vagyis ifjabb „John Huniades”, akit később „Uniades”-ként is emlegetnek.⁹ Ezeket az adatokat a Bánfihunyadi-utódok londoni síremlékéről tudjuk. Ifjabb Bánfihunyadi János 1696-ban halt meg, 75 éves korában, nővére, Elizabeth Benson tizennégy évvel később, kilencven évesen.¹⁰ Bánfihunyadinak rajtuk kívül még két gyermeke született, róluk azonban nincsenek közelebbi adataink.

Az Angliába vándorolt magyar alkémista további sorsára nézve az angol források jóval többet mondanak, mint a magyarok. Néhány éven át nincs hírünk Bánfihunyadi tevékenységéről, csak 1633 táján látjuk őt viszont Londonban, mint Sir Kenelm Digby „operátorát”, vagyis asszisztensét. Erről a kapcsolatról maga Digby számol be, amikor arról ír, milyen kísérleteket hajtott végre a Gresham Collegeban elhelyezett laboratóriumában.¹¹ Ekkoriban ismerte meg Bánfihunyadit Lilly, az asztrológus, aki később neki ajánlotta egyik művét, s valószínűnek látszik, hogy körülbelül ekkortól datálódik Bánfihunyadi kapcsolata a Gresham kollégiummal, ahol John Webster már 1635 táján hallgatott tőle egy kurzust „a közönséges vegytanból”.¹² 1633 és 1644 között tehát Bánfihunyadi János a Gresham Collegeban tanított, minden valószínűség szerint latin nyelven. Nem volt viszont „teljes professzora” a kollégiumnak — nem is lehetett az, hiszen a Greshamban csak hét tárgynak volt kinevezett, s a kollégiumban bennlakó professzora, a kémiaának nem volt. Történetesen még ha lett volna, akkor sem választhatták volna meg erre a posztra Bánfihunyadit, mert az alapszabályok értelmében professzor csak nőtlen ember lehetett.¹³ Amennyiben tehát komolyan vesszük Bánfihunyadi önjellemzését, amely szerint ő „a chymiában professzor”, azt vagy úgy kell értenünk, hogy rendszeresen tanított a kollégiumban, vagy pedig Magyary-Kossának lehet igaza, aki föltételezte, hogy élete végén a kollégium megadta a professzori címet az akkor már magas kort elért vegyésznek.¹⁴ Különbön William Lilly az *Anglicus, Peace or No Peace*. London, 1645 előszavában, amit Bánfihunyadinak ajánl, a címetzetet egyszer mint „a hermetikusk filozófia legjelesebb kutatóját” (Hermeticeae Philosophiae indagator solertissimus), egyszer pedig mint „a kémia professzorát” emlegeti, s azt állítja: „ebben az újabb korban senki sem ért el többet, alig van, akit a tudós Hunyadi mellé lehetne állítani”.¹⁵

Bár Bánfihunyadit műveltebb kortársai a jelek szerint számon tartották, s megbecsülték, s ennek a tiszteletnek köszönhetjük két arcképe fennmaradását, amelyek közül az itt mellékelt Marshall-féle, 1646-os rajz látszik hitelesebbnek,¹⁶ az erkölcsi megbecsü-

⁹ lásd Anthony POWELL: *John Aubrey and his friends*. London, 1948. 204. l.

¹⁰ *London County Council Survey of London, vol. VIII. The Parish of St. Leonard, Shore-ditch*. London, 1922. 112–113. l. Idézi F. Sherwood Taylor és C. H. Josten az *Ambix*, Vol. 5, 3–4, 115. lapján.

¹¹ Sir Kenelm DIGBY: *Of the Vegetation of Plants*. London, 1669. 226. l. „Hans Hunneades the Hungarian was my Operator.”

¹² John WEBSTER: *Metallographia or an History of Metals*. London, 1671. 161. l. Hivatkozik rá már Kropf a *Budapesti Szemle*, 1907. 33. lapján.

¹³ Dorothy STIMSON: *Scientists and Amateurs*, London, 1949. 28. l. Amennyiben valaki megnősült, le kellett mondania professzori állásáról.

¹⁴ MAGYARY-KOSSA: I. m. 277.

¹⁵ Egészében közzétette F. Sherwood Taylor — C. H. Josten az *Ambix*, V. 1–2. (1953) számában, magyar fordítását lásd SCHULTHEISZ—TARDY: *Bánfihunyadi János az újabb adatok tükrében* című cikkében, *Orvosi Hetilap*, 1969. 110, 2350. l. Az utóbbi tanulmány összefoglalót ad az újabb angol kutatásokról is.

¹⁶ Megjelent az *Ambix* V. 1–2. számában, itt a lap szerkesztőinek engedélyével reprodukáljuk. „Bánfihunyadinak ezt a képét már két magyar kiadvány is közölte, Magyary-

lés nem járt különösebb anyagi sikerrel. Legalábbis erre vall az a tény, hogy mikor a Commonwealth idején a magyar tudósra száz font adót vetettek ki, azt nem tudta megfizetni. Mivel ezt az adót a jövedelem és az ingatlan alapján állapították meg, s gyakran túl magasra becsülték, Bánfihunyadi adóját annak fellebbezése után azzal engedték el, hogy „igazolta, hogy nem ér meg 200 fontot, négy gyermeke van és hogy nem tud megélni foglalkozásából, a kémiából”.¹⁷ Egy-két évvel korábban Sir Theodore Mayerne-re, a király orvosára, akit Bánfihunyadi is ismert, ugyanez a bizottság ezer font adót vetett ki, vagyonát tehát a Bánfihunyadi tízszeresére becsülte.¹⁸ Ennek nem mond ellent az, hogy a magyar alkémista fia, ifjabb John Huniades ötven évvel később már vagyonos emberként halt meg — ő alighanem fukarabbul bánt a pénzével, mint apja.

Jóllehet Bánfihunyadi János több ízben hazakészült Erdélybe — a Lilly-féle előszó erre határozott formában hivatkozik — 1646 augusztusában, hetven éves korában mégis Amszterdamban érte utol a halál.¹⁹ A tudós alkémistából és aranyművesből nagyhírű vegyészé lett magyar jövevény alakja még egy ideig foglalkoztatta az angol kortársak képzeletét, de aztán munkássága lassan feledésbe merült. A korábbi „hermetikus filozófiát” éppen a Bánfihunyadi halála körüli években kezdte felváltani az egzakt tudományos gondolkodásra serkentő újabb szemlélet. Bánfihunyadi munkatársai vagy tanítványai, így Sir Kenelm Digby és Jonathan Goddard később fontos szerepet játszanak a Royal Society megalakításában és működésében. Bánfihunyadi Jánosnak nyomtatásban ugyan nem maradt fenn műve, de mint az újabb kutatások bizonyítják, azok közé tartozott, akik munkájukkal hathatósan egyengették a tudomány kísérleti alapokra helyezését, a kémia, mint modern tudományág megteremtését.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Oxford)

Horvát Mihály nagyszombati könyvkötő színes pergamenkötése 1733-ból. A régi hazai színes pergamenkötés típusát a szakmai köztudatban a XVIII. század második felében keletkezett debreceni példányok képviselik.¹ A magyarországi könyvkötés történetének mindmáig legátfogóbb összefoglalásában pedig jellegzetesen kolozsvári és debreceni stílusként szerepel.² Ismertetője a világos, fehér vagy krémszínű, síma pergamen-borításnak geometrikus mezőkre osztott síkjain a bélyegzőkkel, görgetőkkel felvitt aranyozott ornamentika: reneszánsz, barokk, esetleg rokokó vagy népies ízlés nyomait tükröző vázák, virágos motívumok, levéldíszek. A minták mezőit élénk zöld, piros, kék stb. színekkel díszítették.

A következőkben a leírt típustól némileg eltérő, a XVIII. század első feléből való és az ország nyugati részén készült, egy közelebről nem ismert nagyszombati könyvkötő

Kossa *Magyar orvosi emlékek*, valamint Gál István *Hungary and the Anglo-Saxon World*. Budapest, 1943 c. művében. Mivel mindkét kiadvány viszonylag ritka, indokoltnak éreztük a kép újraközlését”.

¹⁷ *The Calendar of the Proceedings of the Committee for Advance of Money*, Part II. London, 1888, 679. l. A bejegyzés dátuma 1646. február 4-e, „Hans Huniades, Whitechapel” alatt.

¹⁸ I. m. Part I. 186. l.

¹⁹ Ezt a kérdést Kropf tisztázta: *Budapesti Szemle*, 1907. 35. Richard SMYTH: *Obituary*. London, 1849, 22. alapján.

¹ VARJÚ Elemér: *A „debreceni” kötés*. = Magyar Bibliofil Szemle 1924. 34–47.

² ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században*. Bp. 1937. 69–70.

mester kezétől származó és szignált színes kötést mutatunk be.³ A mellékelt ábrákon látható díszes könyv az 1702-ben készült nagyszombati *Missale Romanum*ot és a magyar szentek miséjének 1701-ben készült kiegészítő füzetét tartalmazza.⁴ A kötést 1960-ban néhai Fabró József, a Képzőművészeti Gimnázium egykori restaurátor tanára művészi munkával helyreállította. Eredményeként a víztől és penésztől erősen megrongált, színeiben csaknem teljesen kifakult kötésen a geometriai formák, az aranyozott vonalas minták, a bélyegzők és görgők nyomatai úgyszólván teljesen láthatókká lettek. A színezésből a zöld (az ábrákon a sötét mezők) maradt meg legépebben; felfedezhető azonban a virágok piros vagy sárga színének nyoma is. A 330 × 218 mm méretű kötéstáblák hiányzó zárószíjait a restaurálásakor pótolták (2. ábra). Az első és a hátsó tábla díszítése teljesen azonos, csupán a középen lévő IHS-monogram helyén hátul a MARIA-embléma látható. A kötet gerincének mérete 330 × 82 mm, és rajta két, geometrikusan szerkesztett, kettős körbe foglalt csillag dominál, egyébként a táblákon is látható díszítő motívumok variálódnak.

Az első kötéstábla külső pergamen borításának felső szegélyén a következő felirat olvasható: EX VOTO OPTULIT MICHAEL HORVAT 1733. (1. ábra) Ezt a feliratot az első kötéstábla utáni előzéklapon egykorú kézírással a következő bejegyzés egészíti ki: *Anno 1733. die 7 9bris ex Devotione erga B. V. Sassiniensem Dnus Compactor* [áthúzva: *N. N.*] *obtulit Michael Horvat Tyrnaviae*. Majd kissé lejjebb: *Cessum pro Eccla Samsonien. in Rfis quinque attestor. P. Superior mp.* (4. ábra) Ezek szerint a díszesen bekötött misszálét Horvát Mihály nagyszombati könyvkötő 1733. november 7-én, Szűz Mária iránti tiszteletből és fogadalmi ajándékként a Nyitra megyei Sasvár templomának ajánlotta. A toldásból azután az is megtudható, hogy a sasvári pálos prior ezt a misszálét később a sámsoni egyháznak öt rajnai forintért átadta. A kötés tehát eredetileg fogadalmi ajándéknak készült a sasvári templom részére, amely a XVIII. században kedvelt búcsújáró kegyhely volt, és amelyet a pálosok gondoztak.⁵ A pálosok használatára vall a kötetben az a külön beragasztott egyleveles melléklet, amely a rend legfőbb pártfogójának, Remete Szent Pálnak a római misszáléból egyébként hiányzó miseszövegét tartalmazza.

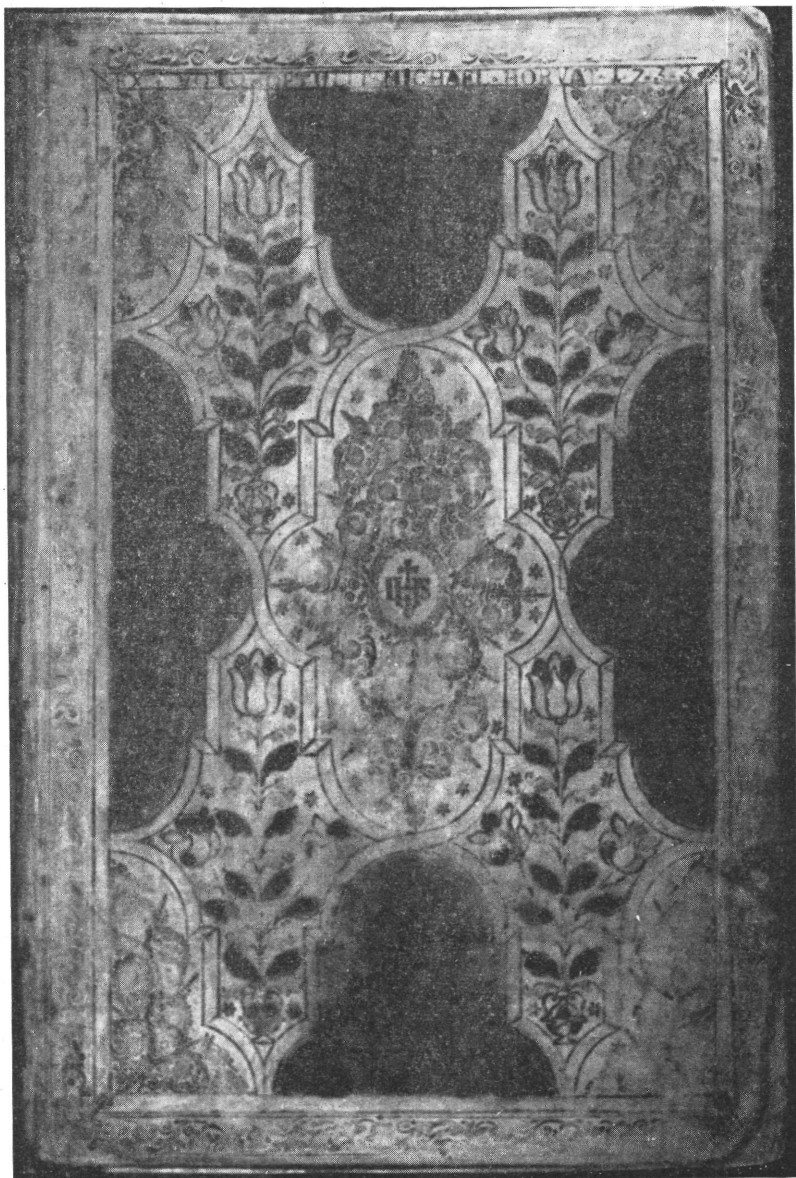
A kötet nyomdatörténeti szempontból is számottevő emlék. A fóliáns törzsét a *Missale Romanum* 1702-i nagyszombati kiadása teszi (RMK II. 2127), amihez a magyarországi liturgikus gyakorlatban előforduló szentek, ünnepek miséinek *Missae in festis propriis sanctorum patronorum regni Hungariae* címmel ugyancsak Nagyszombatban 1701-ben nyomtatott függeléke (RMK II. 2087) járul. A díszes, piros-fekete nyomású misszálé és a függelék a címlapok tanúsága szerint Kollonich Lipót bíboros, esztergomi érsek rendelkezésére készült. A *Missale Romanum*-ot kilenc, egész lapos metszet díszíti. Közülük az *Annuntiatio* (L₁ b lap), a karácsony (31. lap), az *Epiphania* (70. lap) és a mindenszentek ünnepét (868. lap) ábrázolón az antwerpeni Gaspar Gouttats, az *Assumptio* képén (812. lap) pedig a német származású és Nagyszombatban, Kassán és Pozsonyban dolgozó Mauritz Lang szignója látható. A metszetek stílusából következtetve valószínű, hogy a többi, jelzetlen kép is e két mester munkája.⁶

³ E jelentős könyvtörténeti emlék részletes leírását az is indokolja, hogy magántulajdonban van, és a kutatás számára ezért nehezen hozzáférhető. E helyen is köszönetet mondok tulajdonosának, Rumy Tamásnak (Felsőgöd), aki a becses művelődéstörténeti emléket szakszerűen restauráltatta és az ismertetéséhez szíves volt hozzájárulni.

⁴ RMK II. 2127 és 2087.

⁵ BÁLINT Sándor: *Sacra Hungaria*. Bp. (1943). 41.

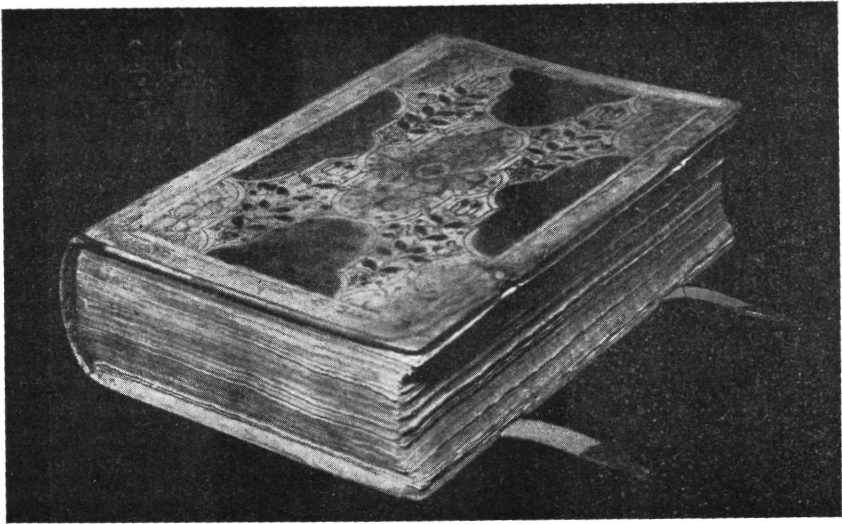
⁶ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 35, 168–169. Csupán két Gouttats-metszetről tesz említést.

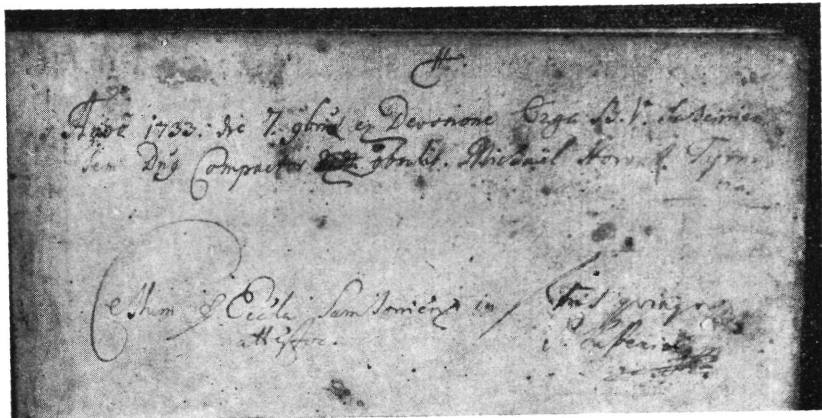
1. ábra

A kötetben még három, utólag beragasztott, nyomtatott pótlás is található. Ezek a következők:

1. Az 594. lap után egy levélen: *Die 10. Januarii missa de S. P. Paulo primo Eremita, juxta Proprium ejusdem ordinis*. Külső kiállítását tekintve a XVIII. században készült. A nyomtatás helye és ideje nincs feltüntetve.

2. ábra

3. ábra

4. ábra

2. A kötet végén a magyar proprium után beragasztva: *Pro Dominica II. post Epiphaniam missa in festo Sanctissimi Nominis Jesu. Pro tota Ecclesia.* A piros-fekete nyomással, a *Missale* külső kiállítását követő egyleveles nyomtatványon a nyomtatás helye és ideje nincs feltüntetve. A betűtípusokból következtetve a nagyszombati nyomdában készült 1721 után, mert a Jézus neve ünnep ettől az évtől kezdve szerepel a római egyház általánosan kötelező gyakorlatában.

3. Az előbbi egyleveles nyomtatvány után ragasztva: *Orationes sanctorum quae necdum passim in Missalibus Romanis impressae habentur.* Fekete nyomással készült kétleveles nyomtatvány. A nyomtatás helye és ideje nincs feltüntetve. A betűtípusokból következtetve a nagyszombati nyomdában készült 1737 előtt, mivel a jezsuita Franciscus Regis-t „boldog”nak címezi, holott 1737-től már „szent”-ként tisztelték.

Valószínű, hogy mindhárom pótlás 1733-ban, a díszes kötés elkészítésekor került a kötetbe.

HOLL BÉLA